

УДК 099:5

Дідора Лариса Костянтинівна
провідний бібліотекар
відділу науково-видавничої діяльності,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
didora.larisa@gmail.com

Куцаєва Тамара Олександрівна
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії України ХХ ст.,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
tamara_kusaeva@ukr.net

Larysa K. Didora
leading librarian,
Publishing Department,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

Tamara O. Kutsaieva
Candidate of Historical Sciences (PhD)
senior research fellow,
Department of the History of Ukraine in the 20th century,
The National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

**КНИЖКОВІ ЗНАКИ, ДАРЧІ ТА МАРГІНАЛЬНІ НАПИСИ
НА ВИДАННЯХ З ФОНДОЗБІРНИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ З ТЕМИ “ЮДАЇКА”:
АКТУАЛЬНІСТЬ МУЗЕЙНОЇ ПРЕЗЕНТАЦІЇ**

**BOOKMARKS, DONATIVES, AND MARGINAL INSCRIPTIONS ON BOOKS FROM THE COLLECTION OF
THE NATIONAL MUSEUM OF UKRAINIAN HISTORY ON THE THEME “JUDAICA”: RELEVANCE OF THE
MUSEUM PRESENTATION**

Анотація

Мета статті полягає у тому, щоб із використанням конкретних прикладів екслібрисів, дарчих та маргінальних написів на антикварних та букіністичних книгах з фонду бібліотеки Національного музею історії України продемонструвати актуальність та доступність нових форм музейної презентації книг – важливих матеріальних символів історії та культури. Іншою метою дослідження є обґрунтування ідеї залучення книги до музейної комунікації не лише як тексту для читання, зразка книговидавничої діяльності, історії палітурної справи або майстерності оформлення, а й джерела, яке дає можливість відшукати зв'язки з конкретною персоналією, її філософією, суспільною та духовною місією. Третьою метою статті є актуалізація потреби розвитку дослідницьких (наукових) компетенцій бібліотекаря як фахівця, його самоосвіти та участі у неформальній освіті впродовж усього життя. Адже за суттю бібліотечної діяльності науково-дослідницька, а тим більше науково-експозиційна та науково-фондова діяльність, не є посадовими обов'язками бібліотекаря.

Ключові слова: бібліографічний покажчик, екслібрис, історія єврейської громади, книжковий знак, Національний музей історії України, музейна бібліотека, історія єврейської громади, юдаїка.

Summary

The aim of the article is to demonstrate the relevance of museum presentation of bookmarks, ex-libris, donatives and marginal inscriptions on the antique books from the library of the National Museum of Ukrainian History as new forms of museum presentation of books – important material symbols of history and culture. Another aim is to prove that a book could be brought into museum communication not only as a text for reading or product of publishing or bookbinding, but also as a source, which let make connections between a particular person, their philosophy, social and spiritual missions. The third aim of the article is to advocate the development of a librarian's research (scientific) competencies, their self-education and participation in non-formal lifelong learning.

Key words: bibliographic index, bookmark, ex-libris, history of the Jewish community, the National Museum of Ukrainian History, museum library, Judaica, Jewish studies.

Музейна діяльність традиційно передбачає залучення для представлення у експозиціях експонатів, що зібрані музеєм (скомплектовані) у різний спосіб: із фондозбірні музею або музейних предметів, що залучені на тимчасове зберігання та експонування. Таким чином, говорячи про пошук предметів музейного значення поза музейною колекцією, варто обов'язково брати до уваги ресурси такого структурного підрозділу як бібліотека, який є у більшості музеїв. Адже книга – не лише джерело інформації для підготовки наративу та інформаційного матеріалу до експозиції, а й прикметний матеріальний символ, одна з кульмінацій духовного життя та культури окремого історичного періоду. Звернення до фондів музейної бібліотеки (фактично найближчого та найдоступнішого джерела музезнавчих пошуків) – це логічний крок комплектування експозиції.

Сучасні способи та цілі експонування книги – різноманітні. Це не лише джерело розширення змісту за рахунок цитування та ілюстрування наративу оригінальними текстами, а й висвітлення історії книгочитання, розвитку книжкової справи та зв'язку окремої особистості з просвітництвом. Важливу роль у цьому процесі відіграє презентування книжкових знаків, дарчих та маргінальних написів на книгах, які подекуди стають єдиним джерелом музейної розповіді про обраний період, подію або персоналію.

Наведений висновок зроблений нами за результатами досліджень у межах наукової теми “Юдаїка у фондівій колекції та науково-освітній діяльності Національного музею історії України”. Наприклад, вибіркоче опрацювання групи зберігання “Рукописи авторські” дало змогу виявити на кількох молитовниках, що належали невідомим жертвам розстрілів у Бабиному Яру в 1941–1943 рр. маргінальні записи на івриті, ідиші та екслібриси¹. Це, зокрема, шрифтові екслібриси, фарбові штемпелі (овал, текст у лінійній рамці, фіолетового кольору) двох невідомих власників з м. Шаргород². У книзі також є маргінальний напис на івриті. Кілька з названих раритетів були експоновані у двох виставково-освітніх проєктах відділу історії України ХХ ст. “Збережена пам'ять” до 76-х та 77-х роковин трагедії Бабиного Яру в 2017 р. і 2018 р., але поки що без акценту на зміст власне екслібрисів. На жаль, встановити біографії власників екслібрисів не вдалося.

Принагідно зазначимо, що лінійний погляд на досліджені книги, як символи обраного часу та місця, став тільки одним із варіантів їх вивчення. Адже, наприклад, книга “Тора” (Хумаш або П'ятикнижжя) із коментарями, що належала невідомим жертвам Бабиного Яру і була передана у музей правозахисником О. Шлаєним, дає можливість працювати із змістом релігійного тексту, історією єврейської громади та штетлів на польських та українських землях, руху єврейського просвітництва, Голокосту в Україні, стирання пам'яті про єврейську громаду у повоєнний радянський період та багатогранно вести розмову у межах “дискурсу відсутніх”³.

Таким чином, кожна книга є джерелом значно ширшого контексту, ніж це здається, особливо, якщо є перелічені у заголовку статті елементи. Музейник може проводити аналогії та вийти за межі певного стереотипу, коли історична подія має бути представлена музейним предметом, створеним лише в певний час, місці або належати учаснику події. У результаті розширення погляду на комплектування музейними предметами експозицій, зокрема, виставки “(Не)втрачене: раритети обрядів та повсякдення єврейської громади України ІХ – першої третини ХХ ст.”, призвело до нестандартної співпраці експозиціонера з музейним бібліотекарем та апробації нових форм музейної комунікації [див. ширше⁴].

Зважаючи на те, що метою дослідження є ідентифікація та атрибуція, зокрема, книжкових знаків для науково-експозиційної діяльності за описаними у історіографії параметрами (способи виготовлення, нанесення, види, опис тощо) та фактичне масштабування запропонованої Національною бібліотекою України ім. В. І. Вернадського ідеї, ми послуговуємося усталеними поняттями: екслібрис, суперекслібрис, рукописний екслібрис, а також дарчий та маргінальний напис⁵.

Мета статті полягає у тому, щоб із використанням конкретних прикладів екслібрисів, дарчих та маргінальних написів на антикварних та букіністичних книгах з фонду бібліотеки Національного музею історії України (далі – НМІУ) продемонструвати актуальність малопоширеної форми музейної презентації книг. Адже аналіз доступної інформації показав відсутність проведення в Україні виставок, присвячених екслібрису, як виду художнього твору малої графіки та маргінальним написам. Іншою метою дослідження є обґрунтування ідеї залучення книги до музейної комунікації не лише як тексту для читання, зразка книговидавничої діяльності, історії палітурної справи або майстерності оформлення, а й як джерела, що дає можливість відшукати зв'язки з конкретною персоналією, її суспільною та духовною місією. Третьою метою статті є актуалізація розвитку дослідницьких (наукових) компетенцій бібліотекаря як фахівця, його самоосвіти та участі у неформальній освіті впродовж життя. Адже за суттю бібліотечної діяльності науково-дослідницька, а тим більше науково-експозиційна та науково-фондова діяльність, не є посадовими обов'язками бібліотекаря.

Історіографією публікації стали, у першу чергу, актуальні наукові дослідження книжкових знаків, підготовлені відділом стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського та Я. Бердичевським про історію людей та екслібрисів у контексті юдаїки⁶. Названі праці надають змістовні відомості, візуалізації, численні

1 Національний музей історії України (далі – НМІУ). – РА-1 610; РА-1 611/1.

2 Тора (Хумаш або П'ятикнижжя) и Сеферор Гахаим и Клай Юкор (Коментарі на п'ять Книг Мойсея – укр.). – Т. 2. – Варшава: Типографія О. Филиповича, [1890-ті рр.]. – НМІУ. – РА-1 183.

3 *Возняк Т.* Єврейський штетл як історичний феномен / Т. Возняк // Незалежний культурологічний часопис <І> [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Voznyak_Evrejskyj_shtetl-yak_istorychn_fenomen.htm (дата звернення: 28.10.2018). – Назва з екрана.

4 *Куцаєва Т. О., Дідора Л. К.* Використання ресурсів наукової бібліотеки музею під час музейної комунікації: на прикладі проєкту “Відкрита бібліотека Національного музею історії України” у 2017–2018 рр. / Т. О. Куцаєва, Л. К. Дідора // Історико-культурна спадщина: європейський вимір: тези Всеукр. науково-практичної конференції, 1 червня 2018. – Львів: Інтерпрінт, 2018. – С. 5–80.

5 *Денисенко Л. М.* Книжкові знаки на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог Л. М. Денисенко, Ю. К. Рудакова; НАН України, Нац. б-ка. України ім. В. І. Вернадського. – Київ, 2017. – С. 3–7.

6 *Бердичевський Я.* Еврейские книжники / Я. Бердичевский. Из истории людей и экслибрисов // Ступець. – Київ: Інститут юдаїки,

посилання на історіографію та джерела, що полегшують розпізнавання та каталогізацію книжкових знаків як у бібліотеці НМГУ, так і у фондозбірні. Важливим джерелом дослідження стали презентації “Єврейські друковані книги як джерело до історії єврейських громад” та “Народ книг” дослідниці юдаїки та книгочитання Н. Уфимцевої – директорки програми опису предметів юдаїки в музеях Асоціації єврейських організацій та общин України (ВААД України)⁷. Доповіді підтвердили змістовність та малу вивченість музейних колекцій щодо заявленої теми, продемонстрували способи їх дослідження, опис та популяризацію.

Новизна дослідження полягає у тому, що окрім уваги до теми в контексті музейної комунікації, ми публікуємо раніше не оприлюднені книжкові знаки, дарчі та маргінальні написи. Зокрема, у опрацьованому каталозі бібліотеки ім. В. І. Вернадського опубліковано лише два з досліджених нами знаків – сюжетний гравійований екслібрис Хв. Вовка (Ф. К. Волкова) та шрифтовий екслібрис, фарбовий штемпель “Музею Антропології та Етнології ім. проф. Хв. Вовка книгозбірня”⁸.

Перелік антикварних видань бібліотеки Національного музею історії України з теми юдаїка містить, відповідно до складеного нами бібліографічного покажчика, 26 назв різних за тематикою видань. Вони зберігаються як в бібліотеці, так і у фондозбірні. Серед назв є кілька багатотомних та енциклопедичних видань. Наявні також два примірники одного видання, які різняться саме екслібрисами та маргінальними написами⁹. Отже, загальна кількість одиниць книжок – 52. Енциклопедичними виданнями є Єврейська енциклопедія (повний комплект з 16-ти томів), праця німецького біографа А. Когута (повний комплект з 2-х томів), а також праця єврейського історика Г. Греца (Гретца) (розрізнений комплект з 6-ти томів)¹⁰. Багатотомними виданнями є праця німецького художника та історика культури Г. Вейса (наявний один том) та російської перекладачки і сходознавиці З. Рагозіної (наявні три томи)¹¹. Це різнопланові видання, опубліковані від кін. XIX ст. до поч. 1930-х рр. івритом, німецькою та російською мовами. Наявне одне видання українською мовою¹². Принагідно зазначимо, що, не дивлячись на те, що україномовний “Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії” не містить екслібрису та жодного напису, він є цікавим джерелом музейної презентації таких важливих тем як згортання коренізації та українізації, а натомість розгортання репресивної політики тоталітаризму, зокрема, проти Всеукраїнської академії наук та академіка А. Кримського.

За результатами складання названого бібліографічного покажчика на працях [М. И. Кулишера], [Н. М. Никольского], [И. М. Волкова], З. О. Рагозіної та ієромонаха Йосипа нами виявлено п’ять надрукованих екслібрисів (видавничі або друкарські марки)¹³. У праці [С. М. Дубнова] ідентифіковане у верхньому правому куті титульної сторінки рукописне прізвище: “С. Цалк”, на антирелігійному виданні серії “АЛЬФА-ОМЕГА” прізвище “[Кудряв...]”, а на праці Х. П. Ящуржинського – напис: [26 квітня 1913. Прізвище– нерозбірливо]¹⁴. Перелічені написи трактуємо як власницькі записи або рукописні екслібриси, хоча вони і не починаються словами “Exlibris”¹⁵.

Наявність колись ще одного власницького запису або дарчого напису на згаданій праці [И. М. Волкова] підтверджує рукописна дата у верхньому правому куті титульного аркушу: “Київ. 27 апреля 1915 года” [власницький запис або дарчий екслібрис був розташований саме над датою на площі 5 × 2 см і вирізаний невідомо ким]¹⁶. Така сама ситуація із працею

2005. – № 5. – С. 440–474.; *Бердичевский Я.* Еврейские книжники Украины / Я. Бердичевский. Из истории людей и экслибрисов // Єгупец. – Київ: Інститут юдаїки, 2003. – № 13. – С. 52–289; *Денисенко Л. М.* Вказ. пр. – 350 с.

7 “Народ книг”. Публічна лекція Н. Уфимцевої на історичному факультеті Кам’янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. – 28.09.2018; Програма Четвертої міжнарод. наук. конф. “Євреї в етнічній мозаїці українських земель” / Центр студій політики пам’яті та публічної історії “Мнемоніка”. – Рівне. – 03–05.09.2018.

8 *Денисенко Л. М.* Вказ. пр. – С. 30, 220.

9 *Волков И. М.* Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине 5 века до Р. Х. Серия “Культурно-исторические памятники Древнего Востока” / ред. Б. А. Тураев. – Москва, 1915. – Вып. 2. – 81 с.

10 *Грец Г.* История евреев от древнейших времен до настоящего / ред. В. Шерешевского в 12 т. – Одесса: Тип. “Издатель” Я. Х. Шермана, 1904–1908; Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе его культуре, прошлом и настоящем в 16 т. / ред. Л. К. Каценельсона – Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1908–1913; *Когут А.* Знаменитые евреи мужчины и женщины в истории культуры человечества. Биографии и характеристики великих людей настоящего и прошлого на всех поприщах деятельности в 2 т. / А. Когут. – Одесса: Книгоиздательство М. С. Козмана в Одессе [після 1903].

11 *Вейс Г.* Внешний быт народов с древнейших до наших времен в 6 т. – Т. 1: История одежды, вооружения, построек и утвари народов Древнего мира. – Ч. 1: Восточные народы / Г. Вейс. – Москва: Типография Грачова и Комп., 1873. – 388 с.; *Рагозина З. А.* Серия “Древнейшая история Востока” / З. А. Рагозина. В 6 т. – Т. 1–3. – Санкт-Петербург: Издание В. Ф. Маркса [після 1902].

12 Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії. – Т. 2 / під головуванням А. Є. Кримського. – Київ: ВУАН, 1929. – 423 с.

13 *Волков И. М.* Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине... – 81 с.; *Грец Г.* Указ. соч.; *Иеромонах Иосиф.* История иудейского народа по археологии Иосифа Флавия / Иосиф Иеромонах. – Собственная типография Свято-Троицкой Сергиевой Лавры [після 1903]. – 484 с.; *Кулишер М. И.* Велика Французская революция и еврейский вопрос / М. И. Кулишер. – Ленинград: СЕЯТЕЛЬ, 1924. – 119 с.; *Никольский Н. М.* Еврейские и христианские праздники. Их происхождение и история / Н. М. Никольский. – Москва: Безбожник, 1931. – 126 с.; *Рагозина З. А.* Указ. соч.

14 Город Умань. Краткий исторический очерк / Х. П. Ящуржинский. – Умань: Тип. “Энергия” Х. Баренбойма и Я. Перельштейна, 1913. – 30 с.; *Дубнов С. М.* Евреи и царствование Николая II (1894–1914) / С. М. Дубнов. Серия “Историческая библиотека “Кадима”. – Вып. 1. – Петроград: Еврейский издательский кооператив “Кадима”, 1922. – 84 с.; Христианские и еврейские праздники. Их языческое происхождение и история. Пер. с нем. изд. 1923 г.: пер. с нем. – Репр. воспроизведение изд. 1924 г. – Москва: Арком, 1991. – 176 с. (Альфа–Омега).

15 *Денисенко Л. М.* Вказ. пр. – С. 4.

16 *Волков И. М.* Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине... – 81 с.

[Н. А. Полеваго] – на обкладинці у верхньому правому куті вирізаний прямокутний фрагмент¹⁷. А на титульній сторінці історико-статистичного опису Харківщини типографії В. Готьє, що був надрукований у 1857 р. немає верхньої третини аркушу. На нашу думку, на відсутньому фрагменті аркушу також містився розлогий дарчий, власницький або маргінальний напис¹⁸. Аргументом того, що саме верхній правий кут титульної сторінки є місцем для подібних написів є порівняння з дарчим екслібрисом “Дорогому Ф. К. Волкову” від Олександра Русова, розташований саме на цьому місці. Його читаємо на книжці про домашні промисли та ремесла¹⁹.

Інші цікаві екслібриси, зокрема, фарбові штемпелі, виявлено на другому примірнику згаданої праці [И. М. Волкова], працях З. О. Рагозіної, Генріха Гретца та Ієромонаха Йосипа²⁰.

Якщо виявлення екслібрисів, дарчих та маргінальних записів у бібліотеці будь-якого музею є хоча і тривалим, але доступним процесом, то та ж сама робота у фондозбірні будь-якого музею надзвичайно складна. Це пов'язано зі способами зберігання та доступу до музейних предметів у фондосховищі. Таким чином, наше дослідження також актуальне для підтвердження того, що під час звірення, зокрема, групи фондів “Рукописи авторські” у НМІУ ідентифікація екслібрисів, дарчих та маргінальних написів має бути виділена у окремий дослідницький проект. Він має відбуватися паралельно зі звіренням фізичної наявності музейних предметів. Лише у названому порядку можна отримати повний та системний доступ до книг – музейних предметів у фондозбірні. Деякі книги також перебувають у групах зберігання “Листівки допоміжні” та “Листівки”²¹. На жаль, означена робота майже не може проводитися за фондово-обліковою документацією та каталогами, оскільки тематичні каталоги та інвентарні картки, складені десятки років тому, не містять відомостей про маргінальні написи, екслібриси, а лише періодично відображають зміст дарчих написів²².

На основі викладеного матеріалу підтверджено актуальність звернення до фонду бібліотеки НМІУ (зберігає предмети музейного значення) під час підготовки експозицій, так само як і до фондозбірні НМІУ (зберігає музейні предмети). Результати опрацювання та каталогізації видань бібліотеки з теми “Історія єврейської громади України ХІХ – першої третини ХХ ст.” продемонстрували актуальність систематизації, агрибуції, обліку та каталогізації видань з фондів бібліотеки НМІУ (предметів музейного значення) у межах більш широкої теми “Книжкові знаки, дарчі та маргінальні написи”.

Перший етап нашого дослідження показує, що на виданнях, які зберігає бібліотека наявні сюжетні (1), шрифтові (2), дарчі (3) екслібриси та екслібриси, надруковані в книзі (4) (видавничі та друкарські марки). Більшість екслібрисів належали приватним особам або родинам та різноманітним установам, що діяли у сфері культури. Частина екслібрисів залишається неідентифікованою, так само як і ініціали. У багатьох книжках ідентифікуються численні маргінальні написи.

Іншими важливим висновком проведеного аналізу є підтвердження перспективи музейної презентації книжкових знаків, дарчих та маргінальних написів на книгах, розвитку нових форм музейної комунікації та кваліфікації музейного персоналу у межах неформальної освіти та під час освіти впродовж життя.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Бердичевский Я.* Еврейские книжники Украины. Из истории людей и экслибрисов // Ступець. – Київ: Інститут юдаїки, 2003. – № 13. – С. 252–289.
2. *Бердичевский Я.* Еврейские книжники. Из истории людей и экслибрисов // Ступець. – Київ: Інститут юдаїки, 2005. – № 5. – С. 440–474.
3. *Вейс Г.* Внешний быт народов с древнейших до наших времен в 6 т. – Т. 1: История одежды, вооружения, построек и утвари народов Древнего мира. – Ч. 1: Восточные народы. – Москва: Типография Грачова и Комп., 1873. – 388 с.
4. *Возняк Т.* Єврейський штетл як історичний феномен // Незалежний культурологічний часопис <І> [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Voznyak_Evrejskyj_shtetl-yak_istorychn_fenomen.htm (дата звернення: 28.10.2018). – Назва з екрана.
5. *Волков И. М.* Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине 5 века до Р. Х. Серия “Культурно-исторические памятники Древнего Востока” / ред. Б. А. Тураев. – Москва, 1915. – Вып. 2. – 81 с.
6. *Волков С. И.* Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии. – Одесса: Славянская типография, 1900. – 120 с.
7. *Город Умань. Краткий исторический очерк / Х. П. Ящуржинский.* – Умань: Тип. “Энергия” Х. Баренбойма и Я. Перельштейна, 1913. – 30 с.
8. *Грец Г.* История евреев от древнейших времен до настоящего: в 12 т. / ред. В. Шерешевского. – Одесса: Тип. “Издатель” Я. Х. Шермана, 1904–1908.

17 *Полевой Н. А.* История князя Итальяского, графа Суворова-Рымникского, Генералиссимуса российских войск / Н. А. Полеваго. – Санкт-Петербург: Тип. Императорской Академии наук, 1856. – 348 с.

18 *Историко-статистическое описание Харьковской епархии.* – Отд. 2: Уезды Харьковский и Валковский. – Москва: Тип. В. Готьє, 1857. – 332 с.

19 *Волков С. И.* Очерки домашних промыслов и ремесел Полтавской губернии / С. И. Волков. – Одесса: Славянская типография, 1900. – 120 с.

20 *Волков И. М.* Арамейские документы иудейской колонии на Элефантине... – 81 с.; *Грец Г.* Указ. соч.; *Иєромонах Йосиф.* Указ. соч. – 484 с.; *Рагозіна З. А.* Указ. соч.

21 *Ізраєльсон Я.* Значення єврейського відділу в складі Національної бібліотеки / Я. Ізраєльсон // Книжний вісник. – Київ: Видання Всенародної (Національної) бібліотеки в м. Києві. – Січень–березень, 1919. – Вып. 1. – С. 38–66. – НМІУ. – Л–4 567; НМІУ. – ЛД–1 368; Л–3 644; Л–3 654.

22 НМІУ. – РА–1; РА–2; РА–34; РА–54; РА–60.

9. *Денисенко Л. М.* Книжкові знаки на книгах із колекції рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: каталог Л. М. Денисенко, Ю. К. Рудакова / НАН України, Нац. б-ка. України імені В. І. Вернадського. – Київ, 2017. – 350 с.
10. *Дубнов С. М.* Евреи и царствование Николая II (1894–1914). Серия “Историческая библиотека “Кадима””. – Вып. 1. – Петроград: Еврейский издательский кооператив “Кадима”, 1922. – 84 с.
11. Еврейская энциклопедия: свод знаний о еврействе его культуре, прошлом и настоящем: в 16 т. / ред. Л. К. Каценельсона. – Санкт-Петербург: Брокгауз-Ефрон, 1908–1913.
12. Збірник праць єврейської історико-археологічної комісії. – Т. 2 / під головуванням А. Є. Кримського. – Київ: ВУАН, 1929. – 423 с.
13. *Иеромонах Иосиф.* История иудейского народа по археологии Иосифа Флавия. – Собственная типография Свято-Троицкой Сергиевой Лавры, [після 1903]. – 484 с.
14. *Израильсон Я.* Значення єврейського відділу в складі Національної бібліотеки // Книжний вістник. – Київ: Видання Всенародної (Національної) бібліотеки в м. Києві. – Січень–березень, 1919. – Вип. 1. – С. 38–66. – НМІУ. – Л–4 567.
15. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отделение 2: Уезды Харьковский и Валковский. – Москва: Типография В. Готье, 1857. – 332 с.
16. *Когут А.* Знаменитые евреи мужчины и женщины в истории культуры человечества. Биографии и характеристики великих людей настоящего и прошлого на всех поприщах деятельности: в 2 т. / А. Когут. – Одесса: Книгоиздательство М. С. Козмана в Одессе [після 1903].
17. *Кулишер М. И.* Великая Французская революция и еврейский вопрос. – Ленинград: СЕЯТЕЛЬ, 1924. – 119 с.
18. *Куцаєва Т. О., Дідора Л. К.* Використання ресурсів наукової бібліотеки музею під час музейної комунікації: на прикладі проекту “Відкрита бібліотека Національного музею історії України” у 2017–2018 рр. // Історико-культурна спадщина: європейський вимір: тези Всеукр. науково-практичної конференції, 1 червня 2018 р. – Львів: Інтерпрінт, 2018. – 167 с.
19. “Народ книг”. Публічна лекція Н. Уфімцевої на історичному факультеті Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. – 28.09.2018.
20. НМІУ. – ЛД–1 368; Л–3 644; Л–3 654.
21. НМІУ. – РА–1; РА–2; РА–34; РА–54; РА–60.
22. НМІУ. – РА–1 610 – РА–1 611 / 1.
23. *Никольский Н. М.* Еврейские и христианские праздники. Их происхождение и история. – Москва: Безбожник, 1931. – 126 с.
24. *Полевой Н. А.* История князя Италийского, графа Суворова-Рымникского, Генералиссимуса российских войск. – Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии наук, 1856. – 348 с.
25. Програма Четвертої міжнародної наукової конференції “Євреї в етнічній мозаїці українських земель” / Центр студій політики пам’яті та публічної історії “Мнемоніка”. – Рівне, 03–05.09.2018.
26. *Рагозина З. А.* Серия “Древнейшая история Востока”: в 6 т. – Т. 1–3. – Санкт-Петербург: Издание В. Ф. Маркса [після 1902].
27. Тора (Хумаш або П’ятикнижжя) и Сеферор Гахаим и Клай Юкор (Коментарі на п’ять Книг Мойсея – укр.). – Т. 2. – Варшава: Типография О. Филиповича [1890-ті рр.]. – НМІУ. – РА–1 183.
28. Христианские и еврейские праздники, их языческое происхождение и история: Пер. с нем. изд. 1923 г. – Репр. Воспроизведение изд. 1924 г. – Москва: Арком, 1991. – 176 с. (Альфа–Омега).

REFERENCES

1. *Berdichevskiy Ya.* Evreyskie knizhniki Ukrainy. Iz istorii lyudey i ekslibrisov // Yegupets. – К.: Instytut yudaiky, 2003. – № 13. – S. 252–289.
2. *Berdichevskiy Ya.* Evreyskie knizhniki. Iz istorii lyudey i ekslibrisov // Yegupets. – К.: Instytut yudaiky, 2005. – № 5. – S. 440–474.
3. *Veys G.* Vneshniy byt narodov s drevneyshikh do nashikh vremen: v 6 t. – Т. 1: Istoriya odezhdy, vooruzheniya, postroek i utvari narodov Drevnego mira. – CH. 1: Vostochnye narody. – Moskva: Tipografiya Grachova i Komp., 1873. – 388 s.
4. *Voznyak T.* Yevreyskiy shtetl yak istorichniy fenomen // Nezalezhnii kulturolohichni chasopys <Yi> / [Elektronniy resurs]. – http://www.ji-magazine.lviv.ua/2017/Voznyak_Evrejskij_shtetl-yak_istorychn_fenomen.htm (data zvernennya: 28.10.2018). – Nazva z ekranu.
5. *Volkov I. M.* Arameyskie dokumenty iudeyskoy kolonii na Elefantine 5 veka do R. Kh. / Seriya “Kulturno-istoricheskie pamyatniki Drevnego Vostoka” / red. B. A. Turaev. – M., 1915. – Vyp. 2. – 81 s.
6. *Volkov S. I.* Ocherki domashnikh promyslov i remesel Poltavskoy gubernii. – Odessa: Slavyanskaya tipografiya, 1900. – 120 s.
7. Gorod Uman. Kratkiy istoricheskiy ocherk / Kh. P. Yashchurzinskiy. – Uman: Tip. “Energiya” Kh. Barenboyma i Ya. Perelshteyna, 1913. – 30 s.
8. *Grets G.* Istoriyaevreev ot drevneyshikhvremen do nastoyashchego / red. V. Shereshevskago v 12 t. – Odessa: Tip. “Izdatel” Ya. Kh. Shermana, 1904–1908.
9. *Denisenko L. M.* Knyzhkovy znaky na knihakh iz kolektsii ridkisnykh vydan Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho: kataloh L. M. Denisenko, Yu. K. Rudakova; NAN Ukrainy, Nats. b-ka. Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho. – К.,

2017. – 350 s.

10. *Dubnov S. M.* Yevrei i tsarstvovanie Nikolaya II (1894–1914). Seriya “Istoricheskaya biblioteka “Kadima”. – Vyp. 1. – Petrograd: Evreyskiy izdatel'skiy kooperativ “Kadima”, 1922. – 84 s.

11. Evreyskaya entsiklopediya: svod znaniy o evreystve ego kulture, proshlom i nastoyashchem: v 16 t. / red. L. K. Katsenel'sona – SPb.: Brokgauz-Efron, 1908–1913.

12. Zbirnyk prats yevreyskoi istoryko-arkheohrafichnoi komisii. – T. 2 / pid holovuvannyam A. E. Krymskoho. – K.: VUAN, 1929. – 423 s.

13. *Ieromonakh Iosif.* Istoriya iudeyskogo naroda po arkheologi Iosifa Flaviiya. – Sobstvennaya tipografiya Svyato-Troitskoy Sergievoy Lavry [pislya 1903]. – 484 s.

14. *Izrayelson Ya.* Znachennya yevreyskoho viddilu v skladi Natsionalnoi biblioteki // Knizhniy vistnik. – K.: Vidannya Vsenarodnoi (Natsionalnoi) biblioteki v m. Kiyevi. – Sichen–berezen, 1919. – Vip. 1. – S. 38–66. – NMIU. – L–4 567.

15. Istoriko-statisticheskoe opisanie Kharkovskoy eparkhii. – Otdelenie 2: Uezdy Kharkovskiy i Valkovskiy. – M.: Tipografiya V. Gotye, 1857. – 332 s.

16. *Kogut A.* Znachennye evrei muzhchiny i zhenshchiny v istorii kultury chelovechestva. Biografii i kharakteristiki velikikh lyudey nastoyashchego i proshlogo na vsekh poprishchakh deyatelnosti: v 2 t. / A. Kogut. – Odessa: Knigoizdatelstvo M. S. Kozmana v Odesse [pislya 1903].

17. *Kulisher M. I.* Velikaya Frantsuzskaya revolyutsiya i evreyskiy vopros. – Leningrad: SEYATEL, 1924. – 119 s.

18. *Kutsayeva T. O., Didora L. K.* Vykorystannya resursiv naukovoï biblioteki muzeyu pid chas muzeynoi komunikatsii: na prykladi proektu “Vidkryta biblioteka Natsionalnoho muzeyu istorii Ukrainy” u 2017–2018 rr. // Istoryko-kulturna spadshchyna: yevropeyskiy vymir. Tezy Vseukr. naukovo-praktychnoi konferentsii, 1 chervnya 2018. – L.: Interprint, 2018. – 167 s.

19. “Narod knyh”. Publichna leksiya N. Ufimtsevoi na istorichnomu fakulteti Kamyanets-Podil'skoho natsionalnoho universitetu imeni Ivana Ohiyenka. – 28.09.2018.

20. NMIU. – LD–1 368; L–3 644; L–3 654.

21. NMIU. – RA–1; RA–2; RA–34; RA–54; RA–60.

22. NMIU. – RA–1 610 – RA–1 611 / 1.

23. *Nikolskiy N. M.* Evreyskie i khristianskie prazdniki. Ikh proiskhozhdenie i istoriya. – M.: Bezbozhnik, 1931. – 126 s.

24. *Polevoy N. A.* Istoriya knyazya Italiyskogo, grafa Suvorova-Rymnikskogo, Generalissimusa rossiyskikh voysk. – SPb.: Tipografiya Imperatorskoy Akademii nauk, 1856. – 348 s.

25. Programa chetvortoi mizhnarodnoi naukovoï konferentsii “Yevrei v etnichniy mozaitsi ukrainskykh zemel” / Tsentr studiy politiki pamyati ta publichnoi istorii “Mnemonika”. – Rivne, 03–05.09.2018.

26. *Ragozina Z. A.* Seriya “Drevneyshaya istoriya Vostoka”. V 6 t. – T. 1–3. – SPb.: Izdanie V. F. Marksa [pislya 1902].

27. Tora (Khumash abo Pyatyknyzhzhya) i Seferor Hakhaim i Klay Yukor (Komentari na pyat' Knyh Moyseya – ukr.). – T. 2. – Varshava: Tipografiya O. Filipovicha [1890-ti rr.]. – NMIU. – RA–1 183.

28. Khristianskie i evreyskie prazdniki, ikh yazycheskoe proiskhozhdenie i istoriya: Per. S nem. izd. 1923 g. – Repr. Vosproizvedenie izd. 1924 g. – M.: Arkom, 1991. – 176 s. (Alfa–Omega).